

ДІАЛЕКТИКА ДОБРОБУТУ: ДІАЛЕКТИЧНА ЄДНІСТЬ ЗАПЕРЕЧЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ

Р. М. Богачев

кандидат філософських наук, доцент
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут»

Статтю присвячено виявленню місця і ролі категорій заперечення та збереження в процесах суспільного розвитку. За допомогою категоріального блоку «перетворена форма» робиться спроба сформулювати передумови для гармонійного розвитку людського суспільства та суспільної людини як особистості. Також у статті окреслено основні підходи до розуміння понять догматизм та скептицизм, досліджено деякі термінологічні та методологічні аспекти, що мають неоднозначне трактування у вітчизняних та зарубіжних джерелах. Запропоновано авторське розуміння категорії «зняття». Акцентовано увагу на категоріальному блоці – «заперечення», «збереження», «зняття», – як основі поставання діалектики добробуту.

Ключові слова: діалектика, добробут, заперечення, збереження, зняття, творчість.

Ще антична філософія інтуїтивно намічає (від Геракліта до Аристотеля в ідеях всеєдності), а Німецька класична філософія теоретично обґрунтовує, що ніяка організація як ціле не може мислитися без продуктивної сили (Й. Г. Фіхте, Ф. В. Шеллінг, Г. В. Ф. Гегель). Але джерело цієї єдності розміщує в царині духу, ефірі «в-собі-для-себе» існуючих ідей. До того ж: «я мислю – значить, я існую» (Р. Декарт).

Таким чином, ідеалістичні течії не заперечують єдності природи та принципу єдності світу. Але в той же час, саме з цих засад ідеалізм поступово виступає основою та засобом роз'єднання суспільства, заперечення ролі суспільного в поставанні людини: від біосоціальної істоти до людини суспільної, і потому – усупільненої.

Для цього домарксистська філософія та сучасні ідеалістичні філософські течії взаємно підпорядковують або протиставляють принцип єдності світу та принцип розвитку, в т.ч. ігнорують соціальну природу постійних змін норм мислення, форм пізнання в процесі розвитку суспільства.

Як наслідок, ми маємо із сумом констатувати, що в ХХІ ст., незважаючи на динамізм та перманентні суспільні трансформації в невинному русі по колу – за новим та все новішим, – постійно створюються нові та руйнуються, – трансформуються, – традиційні ціннісні, духовні орієнтири та компоненти, суспільні традиції, звичаї, родинні стосунки, соціальні практики; мас-медійний простір, мас-медійна культура, масова свідомість, масовість, публічність тощо декларативно позиціонуються ... якісно новим підґрунтям нових форм комуні-

кації, ... процесів соціалізації, адаптації та ідентифікації.

Результат – суспільство тотального релятивізму, плюралізму та мозаїчна свідомість, формування «ззовні орієнтованої особистості» (Д. Рісмана) або «пересічного громадянина». Останній вже не соромиться бути посередністю, більш того, свідомо висуває на перший план свою здатність «бути таким як усі» (Х. Ортега-і-Гассет). Поступово та невідворотно сьогоденням людини-людей-людства стає царина *перетворених форм*: економізм, ідеологізм, активізм, солідаризм тощо, – які стають основою виникнення простору *соціальної міфотворчості* – ідеальне, абстрактне, яке виходить на перший план та стає сировиною для відбудування спочатку простору абстрактно-загального, потому фіктивно-конкретного, тобто *простору міфотворчості* та нарешті – *простору міфовитворення* взагалі.

Причина цього те, що в основі суспільних взаємодій та процесів поставання людини покладаються певні принципи, норми та цінності відірвані від різноманітності суспільних взаємозв'язків, а не дійсно конкретні відношення чи взаємозв'язки.

Так що таке є перетворені форми?

Саме поняття «*перетворена форма*» належить до числа найбільш важливих та ранніх категорій її автора, К. Маркса. Її визначення дано в «Економіко-філософських рукописах 1844 року» [5]. Цей категоріальний блок у К. Маркса має значно більш потужний евристичний потенціал, аніж, наприклад, категорія «ідеальний тип» або поняття «формальної раціональності» М. Вебера [6]. Сам К. Маркс поняття «*перетворена форма*» використовує лише декілька разів разом з поняттям відчу-

ження як однопорядковим, але не повним його корелятом: з одного боку – це результат техніко-економічного за своїм змістом процесу обігу капіталу, а з іншого – вона розростається до ледь що не вселенських масштабів роздвоєння світу.

В подальшому проблема перетворених форм суспільних відносин знаходить своє віддзеркалення в творчій спадщині С. Жижека, Р. Зіммеля, А. Камю.

Серед інших дослідників доречно згадати М. Мамардашвілі, який вбачає проблеми *перетвореної форми* або *форми перетвореної* у тому, що спотворені, деформовані зв'язки (рисни, властивості та якості) як результат трансформації внутрішніх відносин складної системи в процесі «відсікання» її проміжних зв'язків, їх «стискання» в особливий функціональний орган, у квазісубстанцію, що володіє новою послідовністю акциденцій і заміщує виключені із системи відносини, настільки очевидними, що їх можливо фіксувати емпіричним шляхом, а про приховані за ними реальні риси необхідно лише здогадуватися [2].

У сучасній постмодерністській філософії категоріальний блок «перетворена форма» замінюється поняттям «симулякр», яке було введено в обіг Ж. Батаєм і всіляко інтерпретується П. Клоссовські, О. Кожевим, Ж. Бодрійяром, Ж. Делезом та іншими. Генетично це поняття виходить із поняття «симулакрум», що означає у Платона «копію копії». Але постмодернізм відверто радикалізує інтерпретацію симулякра як точної копії, оригінал якої ніколи не існував. Засади існування симулякру відображаються у положенні, сформульованому Ф. де Сос-сьюром: «те, що означає – немотивоване, тобто довільне відносно до даного означеного, з яким у нього немає в дійсності ніякого природного зв'язку» [9].

Ж. Бодрійяром пропонує концепцію симулякрів на основі феномену симуляції: породження абстракцій, що не мають зв'язку з реальністю, заміну реальності знаками реальності. При цьому симуляція стає настільки всеохоплюючою, що зникає відмінність між похідними їй симптомами, реальністю та дійсністю тощо. Відбувається маніпуляція, яка витісняє реальність, не дає їй можливості відтворитись. Її місце займає гіперреальність, що створюється симулякрами [1]. Це і є простір перетворених форм.

Поглиблює сутнісне розуміння категоріального блоку перетворена форма вітчизняний філософ творчого напрямку, Б. В. Новіков. Він розглядає феномен перетвореної форми з позицій діяльнісного підходу: «перетворені форми свідомості, коли вони по-своєму майстерно сполучаються в буржуазному суспільстві (або ж у тих суспільствах, що знаходяться в

орбіті буржуазного впливу) із самими елементарними формами суспільної й індивідуальної психології, з досить примітивними стереотипами ненаукового (донаукового й антинаукового) мислення, здатні утворювати досить тривкі та тривалі поведінкові реакції, носії яких готові відстоювати їх за будь-яку ціну» [7], – та обґрунтовує *активізм як перетворену форму соціальної активності, самодіяльності*.

Отже, *перетворені форми* опосередковують різні суспільні відносини, пов'язані з відчуженням особистості та, в свою чергу, опосередковуються різними формами людської діяльності, переймаються її практичною логікою, насущними потребами і суспільними відносинами – виступають *змісто-формами*, що імітують буття, виступають інструментами маніпулювання свідомістю.

Саме розуміння форми перетвореної як внутрішньої форми «видимості», її стійкого ядра, яке здатне до самовідтворення, моделювання та імітації різних стороін суспільного життя та людських стосунків робить необхідним визначати її раціональний або ірраціональний характер.

Але всі намагання шукати причини такої ситуації «на поверхні» – в суспільних трансформаціях, перманентних кризах – дають один результат, а саме: висновок про необхідності розробки адекватних моделей та констатацію неспроможності науково бездоганно обґрунтувати перехід від принципів та моделей суспільства XIX ст. до адекватних за змістом та формою щодо умов XXI ст.

З'являється «дурна нескінченість» моделей з префіксом «пост-» або «нео-» як набір екзотичних теорій, версій та ще більше екзотичних точок зору «місцевих класиків» на кшталт «я так бачу». А в сутності плететься теоретичне та ідеологічне павутиння моделей звиття в просторі міфотворчості.

Найпоширені міфи сьогодення: демократичне суспільство, концепція «золотого мільярду», концепція сталого розвитку тощо. І про це потрібно казати, досліджувати, навчати, а головне – домислювати й промислювати ситуацію, щоб подолати царину міфівитворення та відповідні механізми спотворення.

Згадайте Нобелівську премію та її лауреатів. Вона наполегливо перетворюється в індустрію продукування нових ідеоміфів. Усі знають, що це фінансується з США, але всі вірять в неупередженість. Приклад: Нобелівська премія Моріса Алле в 1991 р. за «новаторську розробку теорії ринків та ефективного використання ресурсів», а лапідарно: за дослідження механізмів регулювання міжнародних ринків, об'єктами якого є всі ми останні 10 років та результати якої ми чітко бачимо в кризах сьогодення.

Але найбільшим здобутком визнається «парадокс Алле». Що вважається більш привабливим: гарантовані 99 доларів з ймовірністю 100 % або 100 доларів з ймовірністю 99 %. Математично – немає ніякого значення: вірогідний прибуток складає в обох випадках 99 доларів, – але більшість людей віддають перевагу першому. І цьому економічна теорія не може дати пояснення більше 50 років. Не може або не хоче?

Отже є наслідки «позитивні» – ми отримали суспільство масового споживання, скорше споживацтва. Більш того, в 2002 р. Даніель Канеман отримав Нобелівську премію за застосування психології в дослідженні рішень людей в умовах невизначеності – скорше: міфотворення, – та запереченню головної тези політекономії та економічної теорії про раціональність людини. Отримуємо людину ірраціональну, а потому й божевільну.

До чого це призводить? Знайдемо у Вікіпедії відповідь на питання: що таке капітал? Практичне пояснення: «Візьмемо металорізальний верстат. Сам по собі він представляє купу заліза. Але, якщо його власник вступить у відносини з іншими людьми (найме робочу силу, знайде орендаря), то даний засіб праці почне зменшувати свою вартість за допомогою перенесення частини вартості на готовий продукт через знос устаткування, що виражається, наприклад, у формі регулярно одержуваного доходу (у разі пошуку орендаря)».

Ніби все зрозуміло, за виключенням одного: як це корелює з парадоксом М. Алле та теріями суспільства масового споживання?

Згаданий капіталіст – людина повністю раціональна: знає та усвідомлює чого хоче та повинна зробити для того, щоб задовільнити власні потреби. А якщо він таким не є, то для нього воно й залишається купою металобрухту. Більш того, сучасному «капіталісту», за думкою М. Алле, доцільніше буде взяти та й продати як металобрухт «прямо тут й зараз»: краще 99 доларів зараз, ніж 100 з незначною ймовірністю. Що й було зроблено з цілою економікою нашої країни за останні 20 років.

Там де відсутнє відкладене споживання – збереження, – там відсутнє відтворення капіталу. Згадайте: збереження та заперечення є основними складовими зняття.

А що зараз? Починаючи з *механічного мурашника* Ф. Скіннера та закінчуючи імітаціями *теорій суспільного добробуту* тощо: обмежена група обраних «розуміє» що відбувається, а всі інші знаходяться в царині міфотворчості, що зумовлює єдність соціально визначеного мислення та дії. Тобто царині, що забезпечує повну керованість особистістю, її ірраціональність.

Саме тому формально-логічне мислення в образній площині редукує питання розвитку до вирішення проблеми «прокладання вірного шляху людства» між *Сцілою прогресу* (образ розвитку, заперечення) та *Харибдою консерватизму* (образ єдності, збереження). Ціною помилки вважається можливість втрати загальнолюдських цінностей заради тимчасового зиску. Звучить сильно, але... тільки зовні.

В сутності ми, за влучним виразом Е. В. Льєнкова, маємо «дві взаємно провокуючі позиції, дві мертві та нежиттєздатні половинки, на які дурним вихованням розрізається живий людський розум». Це й стає наріжним каменем білянаукового філософування.

До проблем розвитку чомусь постійно відносять

- або абсолютизацію зовнішньої детермінації, *домінування зовнішнього над внутрішнім – догматизм* як конформізм, бюрократизм, т.з. влада штампу та дисциплінарний простір,
- або абсолютизацію самоідентифікації, *внутрішнього над зовнішнім – скептицизм* як свавілля, нонконформізм, «рокуту чуттєвість» тощо.

І в цю систему координат штучно втискують всі можливі форми організації зв'язків та взаємодій людей: від демократичних до тоталітарних, – відкидаючи всі інші риси та характеристики.

Догматизм пов'язується із процесами ЗБЕРЕЖЕННЯ, централізації, формалізації, а *скептицизм* – ЗАПЕРЕЧЕННЯ, децентралізації, встановлення та розвитку неформальних стосунків тощо. Пояснимо думку.

Стосовно догматизму, то на тлі «ззовні орієнтованої особистості» (Д. Рісмена) або згаданого «пересічного громадянина» дуже виразно звучать слова В.Г.Белінського про натовп та філістерів. Сучасні російські філософи перевели «філістера» на російську як «толпарь». Мабуть це найбільш слухне визначення для такої людини, яка схильна до абсолютизації ЗБЕРЕЖЕННЯ. До її основних характерних рис можливо віднести небажання та нездатність *самостійно думати, домислювати*, а тим паче – *промислювати* ситуацію відповідно до реального стану справ та напряду подій.

Більш зручним є або пасивно недомислювати, постійно абстрагуватися від ситуації, або активно вимислювати її. Виникає зручний простір для активізму *декреатів* (пасивних) та *декреаторів* (активних) витворювачів перетворених форм культури.

Мабуть тому, і І. Кант, і Г. В. Ф. Гегель розглядають *скептицизм* як більш високий ступінь розвитку духу, ніж *догматизм*, але в той же час відсутність системності (як прояву дог-

матичності) розцінюється як *«ознака душі за- надто необачної для того, щоб уберегтися від гріхопадіння, але й не маючої мужності, щоб довести свій гріх до спокутування»*. Тобто виникає тягіння до абсолютизації повер- хнього та безоглядного ЗАПЕРЕЧЕННЯ.

Тому в більшості ситуацій, коли закінчу- ється влада штампу (відносна істина оформ- лена в сталій формі), то людина одразу пере- ходить до свавілля, дій за «власним розсу- дом», «розкутої чуттєвості» тощо. І свободи в них не більше, а навіть менше ніж при «владі штампу», бо свавілля завжди є рабом ближ- чих, незначних обставин та їх впливу на пси- хику, тобто підкорено сатурналіям випадку. І декреативний потенціал таких філістерів не забезпечує ані стабільності, ані розширеного відтворення – простір розривається в спотво- реній до рівня антагонізму протилежності: ЗБЕРЕЖЕННЯ та ЗАПЕРЕЧЕННЯ.

І тут доречним є образ буржуазних філіс- терів, змальований В. О. Босенко: вони стають ерзацем людини, глупими та однобічними чи- тачами цінників як символів можливості ово- лодіння та споживання; вони живуть в редуко- ваному світі цінників, в якому всі відчуття зве- дені до відчуття ціни та моди, світу дурного смаку та «жахливих спотворених перетворе- них форм ідіотизму буржуазного життя», про- дуктів гніння, розкладу, ексскриментів буржуа- зного способу життя.

Наслідок – суто зовнішнє, формальне знищення суперечності внутрішнього та зов- нішнього, неможливість центрування (консолі- дації) дійсних інтересів навколо спільних ідей, задач та інтересів, тотальна дезінтеграція особистості з суспільних взаємозв'язків, що здійснюється або за рахунок перетворених форм, або ж руйнування зв'язків на поверхні системи.

А тому й відповідні діяльнісні вектори людини: солідаризм; маргіналізм; девіантна поведінка; «пофігізм»; епатаж; нігілізм; публіч- не бунтарство etc.

Результат в обох випадках один – *кон- фуз, колізія*, – і це в кращому випадку. А реал- ьно – перманентний кризовий стан, як ка- жуть, кризовий спосіб буття в умовах редуку- вання свідомості; не виникає «очима роду» як конкретність (єдність в багатоманітному), а виникає безпредметна свідомість, безперед- метна думка: *ідея як конкретне, здатне до матеріалізації витісняється абстрактним, а тому й віртуальним, фіктивним іміджем – приводом, химерою, міражем*. Тобто форму- ється простір недомислення як простір байдужесті, активізму, імітації тощо.

Для інтенсифікації цього процесу пропа- гандується хаос. У зв'язці необхідність- випадковість, остання як невизначена законо-

мірність замінюється хаотичними ансамблями та процесами. Але замість того, щоб дослі- джувати та науково проникати в хаос, сам ха- ос впускають в економіку, науку, життя. Прого- лошують нездатність розуму до вивчення хао- тичних процесів, а тому розум потребує... пе- реналогодження, розробки спромог «промис- лювати хаос»... Звідси й *практики шаманст- ва, розширення свідомості, нелінійного про- грамування* тощо – практики вимислювання, що імітують й саме домислювання.

А головне – впровадження в масову сві- домість та масову культуру (*стиль хаос, тех- но, мозаїчна реклама, стиль життя та від- повідні заклади в яких свідомість просто стерилізується тощо*). В сутності – розірван- ня цілісного хронотопу загальнолюдської ку- льтури.

Саме тому неможливою стає центрація, неможливим стає формування дійсної суспі- льної свідомості – її місце займає фетишиза- ція та відчуження посталих продуктів свідомо- сті, ідеї стають виразом не дійсних, а ілюзор- них інтересів – виникає антикультура, простір вимислювання, а тому й безмислення... *Економіка – страхіття, державні інституції – міраж, а країна – химера... Щезає різниця між добром та злом, культурою та варварст- вом, життям та смертю...* Про це вже було, але варто повторювати ще й ще.

А інакше ми приречені «ковзати» поверх- нею проблематики «масового суспільства» (Х. Ортега-і-Гассет, С. Московічі, Х. Аренд, Ч. Міллс, У. Уайт), що формує теоретичне під- ґрунтя суспільства масового споживання та «конформіських типів» людини ХХ століття – «масової людини», «людини організації», ав- торитарної особи та одновимірної людини (Е. Фромм, М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Г. Мар- кузе тощо).

Саме омасовлення й формує в просторі недомислення та псевдокультури замість на- роду – біомасу, замість індивідуальності – ін- дивідність зредуковану до рівня засобу, об'єкту – «рес» воно й в постіндустріальному суспільст- ві рес, по суті...

Або приречені занурюватися в проблеми віртуального буття людини, що має небезпечні тенденції викривлення сутності творчості та її загальнолюдського значення суб'єктивізмом. Останній буває й соціально-колективним (суб- станціалізм), й індивідуалістським (анти- субстанціоналізм), але в сутності є антропо- центризмом, що глибинно протистоїть об'єк- тивній діалектиці розвитку (Г. С. Батищев).

Саме суб'єктивізм – як індивідуалістський, так і соціально-колективний, – стає основою сповільнення процесів усупільнення та суспі- льного розвитку взагалі. Ми отримуємо лише лозунги-паролі формули доби Ренесансу

«людина-творець самого себе», «людина самоціль». У сутності та сама абсолютизація САМОзаперечення та/або САМОзбереження – АНТРОПОТЕІЗМ.

Цей антропотеїзм, який розвивається у зіткненні теоретичних концептів «избранничества» (рос.) та практик «бого-людини» та «людина-біжжя», немає нічого спільного з вирішенням проблем гармонійного розвитку людства. І замість великої любові до ближнього, людей, людства виникає «пассивний анархизм, порожденный бесплодностью множества усилый построить жизнь более человечно» (М. Горький).

Суб'єктивіська позиція зовнішнього запобігання загрозам свого існування або наслідкування та самозростання лише власних, односторонніх людських інтрересів, тобто позиція власної користі та антропоцентризму є лише агресивно-захисною.

Вона виправдовує будь-які дії в ім'я власного володарювання над оточуючим світом, різноманітні практики антагоністичної боротьби проти всього зовнішнього, методи та засоби запобігання іманентних проблем-суперечностей.

В обох випадках, «діалектика діяльностної сутності людини не розкривається як діалектика міжсуб'єктного спілкування (та діяльнісно-спілкувальної сутності), як взаємопроникнення со-творчості та наслідкування» (Г. С. Батищев). Тобто як *діалектика ВІДТВОРЕННЯ* – взаємопереходу ЗАПЕРЕЧЕННЯ та ЗБЕРЕЖЕННЯ, – *хронотопу загальнолюдської культури*. ДІАЛЕКТИКА ДОБРОБУТУ.

Натомісць – марево небажаних подробиць, архінезрозумілих білянаукових термінів та абстракцій, які тільки дезорієнтують, дезінформують людину. Саме їх чомусь так пестує та дбайливо «розвиває» постіндустріальний світ та сучасна «логіка науки», неопозитивізм. Але сама операторика побудови формально-несуперечливих схем все частіше виказує нездатність справитися із згаданою формальною задачею «прокладання шляху» між Сцілою та Харибдою....

Може, приклад хитрого Уліса-Одісея когось і надихає, але згадайте, що стало з його командою, з людьми, які довірили йому власне життя та добробут родин...

Дійсно, результат – ніщо без процесу його поставання. Тому поступово провідна роль надається синтезу. Тобто діалектиці, а в подальшому – розвитку діалектичного методу, в якому головною стає проблема поставання людини. В аспекті діяльнісної сутності останньої, увага дослідників, безумовно, повертається до проблематики творчості.

Поставання – це важка робота, і в першу чергу – робота над собою.

Тільки поєднання, взаємопроникнення розумної впевненості (а не абсолютизація догматизму, самозбереження) та розумної самокритичності (а не абсолютизація скептицизму, заперечення) є діалектикою розуму та логікою мислення, що співпадає із логікою речей. Тільки розум, який здатний дійсно відтворювати діалектику дійсності у просторі живого спілкування (мереживі суспільних взаємовідносин) є джерелом розгортання живого, культурного відображення – коли образ є синонімом цілісності, – єдності в багатоманітному.

Саме він, розум, зберігає та збагачує вміння адекватно усвідомлювати реальність – за К. Мегрелідзе: промислювати ситуацію, – «бачити в реальності, в житті, в оточуючому світі те загальне, яке до цього часу ще не було сформовано в словах, в термінах, ще не відображено в формулі посібника. Те саме «загальне», яке наука й має розкривати людям». Побачити «загальне» в одиничному та «одиничне» в загальному як прояв деякого закону («всезагального») – це і є творчість в площині духовної, матеріальної та чуттєвої культури людства. Це і є ДІАЛЕКТИКА ДОБРОБУТУ.

Тому й спочатку було не абстрактно-конкретне слово, а дійсно конкретна справа (В. О. Босенко). І все дійсне є розумним, якщо воно є необхідним.

Тому й я мислю – значить я співісную та відбудовую життя разом з іншими-багатьма-всіма.

Підкреслюючи необхідність осмислення проблем ЗБЕРЕЖЕННЯ та ЗАПЕРЕЧЕННЯ у їхній діалогічності, цілісності протистояння, необхідність розуміння цих феноменів у діалектичній єдності, ми, безумовно, приходимо до здійснення суперечності імманентного-трансцендентного.

Саме усвідомлення цього й стає початком розкриття всіх методологічних спромог творчого підходу, особливо в напрямі опрацювання дійсно гуманістичного шляху розвитку, здійснення суперечності сутності людини та її існування, імманентного та трансцендентного, внутрішнього та зовнішнього на підвалинах науково-бездоганної філософії та хронотопі відтворення загальнолюдської культури в режимі ЗНЯТТЯ як ЗАПЕРЕЧЕННЯ зайвого, не потрібного та ЗБЕРЕЖЕННЯ належного, необхідного.

Тільки так можливим стає відновлення хронотопу загальнолюдської культури, актуалізація потенцій людяного й усупільненого та поставання усупільненої людини в олюдненому суспільстві. Добробут кожного-багатьох-всіх.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бодрийяр Ж.* Симулякры и симуляція / Ж. Бодрийяр // *Философия эпохи постмодерна: Сб. переводов и рефератов.* – Мн.: Изд. ООО Красико-принт, 1996. – С. 32-47.
2. *Злотина М. Л.* Общие законы развития и принцип отражения : дис. ... доктора филос. наук : 09.00.01 / М. Л. Золотина. – К., 1969. – 354 с.
3. *Ильенков Э. В.* Об идолах и идеалах / Э. В. Ильенков. – К.: Час-Крок, 2006. – 312 с.
4. *Мамардашвили М. И.* Форма превращенная / М. И. Мамардашвили // *Философская энциклопедия.* – М.: Советская энциклопедия, 1970. – Т.5 – С.386-387.
5. *Маркс К.* Экономическо-философские рукописи 1844 года / К. Маркс, Ф. Энгельс; [соч. изд. 2-е] . – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1974. – Т.42. – 1974. – С.43-174.
6. *Мельниченко А. А.* Перетворені форми у виховних практиках сучасного соціуму : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.10 «Філософія освіти» / А. А. Мельниченко. – К., 2006. – 20 с.
7. *Новіков Б. В.* Творчість як спосіб здійснення гуманізму: монографія. – К.: НТУУ «КПІ», 1998. – 310 с.
8. *Новіков Г. Б.* О вульгарном государстве // *Сучасні проблеми управління: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції 26-27 листопада 2009 р., м. Київ / Уклад.: Б. В. Новіков, І. І. Федорова.* – К.: НТУУ «КПІ», 2009.– 344 с. – укр., рос. – С. 82–84.
9. *Соссюр Ф. де.* Труды по языкознанию / Ф. де Соссюр; [пер. с фр. под ред. А. А. Холодовича]. – М.: Прогресс, 1977. – 695 с.

Стаття надійшла до редакції 17.11.2011 р.